

UDK 316.647.8
323.1:341.322
341.322:323.1

Pregledni članak
Primljeno: 3. svibnja 2004.
Prihvaćeno: 1. lipnja 2004.

Predrasude i ratni zločini – vladavina duhovnoga carstva zla

Fahrudin Novalić
Zagreb

Sažetak

Autor razmatra predrasude kao jedne od osnovnih pretpostavki za pojavu ratnih zločina. Individualne i društvene predrasude ujetovane su i predrasudama moći političkih, ekonomskih, vojnih, tehnoloških, kulturnih, medijskih i inih elita, i obrnuto; što ima za posljedicu rat i ratne zločine. Nacionalne i vjerske predrasude s militantnim nacionalizmom i fanatičnom instrumentaliziranom vjerom, s povjerenjem u nepogrešive vođe i njihove genocidne programe imaju za posljedicu sadizam i nekrofiliju kao maligne oblike agresije. Riječ je o vladavini duhovnoga carstva zla. S iskušanim sredstvima i metodama politička i cjelovita ideološka propaganda i manipulacija pripremaju čovjeka kao dio mitologiziranog i postvarenog nacionalnog kolektiviteta za izvršenje zločina. Jedan od paradoksa suvremenog čovječanstva, pa i prostora na kojima živimo, je činjenica da o najbližim susjedima i njihovim kulturama znamo manje i površnije nego o onima od kojih nas dijele velike udaljenosti. Još manje, ili nikako, razumijemo smisao i značenje tih kultura. Zato su spoznaja o tim kulturama i njihovim subjektima, tolerancija, uvažavanje i (raz)umijevanje Drugog i Različitog, ravnopravno partnersko komuniciranje, trajna i uporna izgradnja povjerenja – provjereni i nužni načini prevladavanja predrasuda, izopačene moći, ratnih zločina, zločina i nasilja uopće.

Cljučne riječi: militantni nacionalizam, predrasude, rat, ratni zločini, snošljivost

Bakice, reci, hoće li i nakon rata vrijediti deset Božjih zapovijedi?
(Olaf Gulbransson)

Sreća leži u pobjeđivanju neprijatelja, u tome da ga progoniš, oduzimaš mu imovinu, osjećaš njegov očaj, siluješ njegove žene i kćeri.
(Džingis-kan)

Idealtipska slika o životu i nepogrešivosti pojedinaca i cijelih naroda proturječna je s međusobno povezanom prirodom izopačenih osobnih i nacionalnih interesa. Proturječna je s predrasudama, s pohlepom, s nasiljem, s nagonom smrti. Sve to uzrokuje orijentaciju na agresiju, ratne sukobe i dominaciju.

Neke su pojave tijekom povijesti bile povod, uzrok, a ponekad i sredstvo rata. To su orijentacija na osvajanje i pljačku tuđih teritorija, prirodnih bogatstava, gospodarskih i ostalih društvenih potencijala. To je postizanje primata u geopolitičkoj i(li) geostrategijskoj sferi interesa. To je nacionalizam u svim svojim oblicima koji prerasta u militantni nacionalizam. To je vjerska nesnošljivost i isključivost. To je rasizam, te neprihvatanje kulturnih razlika kao objektivnih i nužnih činjenica u životu pojedinca-

ca, društvenih skupina i institucija. I ne na posljednjem mjestu to su različite ideologije. Sve te pojave tijekom su povijesti bile prožete predrasudama.

Izvršitelji ideološki osmišljenih fašističkih projekata – stvaranje nacionalno »čistih« totalitarnih država ubijali su pripadnike drugih naroda i vjera; pojedinačno i masovno progonili obitelji iz njihovih domova; mučili zatočene u logorima; zastrašivali i terorizirali civilno stanovništvo; silovali žene; pljačkali, rušili i palili domove i drugu imovinu, sakralne objekte; rušili spomenike žrtvama ranijih ratova, barbarski opustošili cijele krajeve.

I u svemu tome osjećali su se sretnim, slično Džingis-kanu, velikom mongolskom vojskovođi i vladaru (1155.–1227.), koji je rekao: »Sreća leži u pobjeđivanju neprijatelja, u tome da ga progoniš, oduzimaš mu imovinu, osjećaš njegov očaj, siluješ njegove žene i kćeri.« Kakva sličnost s oblicima okrutnog ratnog nasilja u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, na Kosovu?

Jadni su ljudi koji svoju sreću poistovjećuju s nesrećom drugih ljudi; osobito ako su je prvospomenuti izazvali potonjima.

Predrasude kao svojevrsni *mindware*¹ oblikuju mišljenje i upravljaju njime, kao i ponašanjem čovjeka u odnosu prema Drugom i različitom i tako pridonose pojavi zločina², organiziranog zločina³, ratnih zločina⁴. Isaiah Berlin, jedan od najnaprednijih i najcjenjenijih liberalnih umova na Zapadu, svjedok stoljeća rata, revolucija, totalitarizama, gulaga, upozorava da nije dovoljno samo osuditi zlo. Potrebno je proniknuti u tajne zla i razumjeti njegovu privlačnost za mase koje mu se odaju, bez obzira je li riječ o fašizmu ili komunizmu, nacionalizmu ili populizmu.

Ostajući na tom tragu ne možemo mimoći opskurnu prirodu čovjeka i predrasude kojima je stalno ili povremeno opterećen.

- ¹ Čini se da se uz termine *hardware*, *software* i druge složenice koje u svojem drugom dijelu imaju nastavak »ware« može upotrebljavati i *mindware* kao program oblikovanja mišljenja. U konkretnom primjeru odnosi se na oblikovanje predrasuda kao sustava stereotipnih uvjerenja zasnovanih na zabludama, neprovjerenim tvrdnjama, lažnim autoritetima ili vrijednostima koje se pojavljuju i razvijaju tijekom odgoja i socijalizacije.
- ² »Zločin, povreda krivičnog *pravno propisa* kojim pravno uređenje osigurava nepovredivost nekoga društvenog ili osobnog dobra« (Bosanac, Mandić, Petković, 1977:709). »Prema podacima federalne policije (FBI), u Sjedinjenim Državama su rasne predrasude bile 1998. povod za više od pola 7755 mržnjom motiviranih zločina prijavljenih FBI-u'. Neki od povoda za ostale takve zločine bile su predrasude s obzirom na religiju, etničko odnosno nacionalno porijeklo i invaliditet« (Russell Lowell, 2000:3–4).
- ³ »Organizirani zločin, zločin (krivično djelo) učinjen protiv osnova društvenog uređenja i sigurnosti društva (države) od osoba koje su se udružile radi vršenja takvih krivičnih djela« (Bosanac, Mandić, Petković, 1977:420).
- ⁴ U *Rječniku sociologije i socijalne psihologije*, u objašnjenju ove sintagme piše slijedeće: »Ratni zločin, naziv za zločin odnosno teško krivično djelo koje se vrši u vrijeme rata, oružanog sukoba ili okupacije kršenjem pravila međunarodnog prava protiv civilnog stanovništva, protiv ranjenika i bolesnika, protiv ratnih zarobljenika; sastoji se u ubijanju, mučenju ili nečovječnom postupanju, nanošenju velikih patnji ili povreda tjelesnog integriteta ili zdravlja, u primjeni mjera zastrašivanja i terora, uzimanju talaca, kolektivnom kažnjavanju, pljački stanovništva i sl. Ide u red međunarodnih krivičnih djela, a inkriminacije ratnih zločina sadržane su danas u četiri Ženevske konvencije o humanizaciji rata od godine 1949., koje su donesene inicijativom Međunarodne organizacije Crvenog križa (...)« (Bosanac, Mandić, Petković, 1977:527).

OPSKURNA PRIRODA ČOVJEKA

»Upravo je čovjek nečovječan.«
(Thomas Bernhard)

Čovjek je jedinstvo i borba suprotnosti svojih dviju osnovnih dimenzija: prirodne i društvene. Čovjek kao prirodno biće je **filogenetska struktura** s genetskim programom i instinktivno–nagonskom regulacijom ponašanja i razvoja svojstvenog prirodnim zakonima. Konrad Lorenz, autor poznatog djela o agresiji, kaže da »Marsijanac, koji bi bio obdaren samo razumom, ne bi ništa mogao razumjeti promatrajući ponašanje ljudi. On smatra da se u osnovi ljudi ne rukovode razumom, već nagonima i da u tome nalikuju na štakore, koji su miroljubivi u svojem klanu, dok su pravi razbojnici u odnosu prema susjedima.« (Kuvačić, 1979:157; Lorenz, 1963).

Je li u tome barem dio odgovora na pitanje mnogih ljudi kako su zločine mogli počiniti njihovi, navodno, mirni i pristojni susjedi? »Kada se pojedinac rodi«, smatra Fromm, »on nikako nije bezličan. Ne samo da je rođen s genetski određenim temperamentnim i drugim inherentnim dispozicijama koje imaju veću sklonost prema nekim karakternim crtama nego prema drugim, već prenatalni događaji i samo rođenje formiraju dodatne dispozicije« (Fromm, II, 1989:202).

F. Hacker, kao i mnogi drugi ortodoksni psihoanalitičari, pretpostavlja da je čovjek po rođenju asocijalno i antisocijalno biće.⁵ Korijeni ratobornosti su i u regresiji prema primitivnoj socijalno–darwinističkoj orijentaciji koja je sadržana u individulanoj i skupnoj prirodi čovjeka. Ova se orijentacija na razini pojedinca zbiva po logici *homo homini lupus*. Mnogo ranije ovu su pretpostavku prihvatili neki teoretičari društvenog ugovora, od Th. Hobbesa do J. St. Milla. Na skupnoj razini najviši stupanj djelovanja pod utjecajem predrasuda, *istrebljivanje* (G.W.Allport), poprima i obilježje čopora. Sumnju u čovjekovu savršenost, sasvim jasno, iskazuje i Kant, kada kaže: »Čovjek je od odviše kvrgavog drveta napravljen da bi se ikada moglo iz njega istesati nešto posve ravno« (Scheler, 1996:105). »Čovjek posjeduje psihologiju zvijeri. Ljude je lako učiti da ubijaju a teško je razviti običaje koji se tome suprotstavljaju.« (S.L. Washburn). »I čovjek je životinja« (Desmond Morris). »Ljudi su životinje« (Stephen Jay Gould). U tome smislu čovjek je sklon potčinjavanju, borbi, sukobu, oponašanju (A. Vierkandt). Taktika njegova života je taktika lukave, okrutne, grabežljive zvijeri. Njegova povijest je i povijest napadanja, ubijanja, uništavanja i težnje da bude gospodar (O. Spengler). »Čovjek je jedina vrsta koja je masovni ubojica, jedini izrod u vlastitom društvu« (N. Tinbergen). Čovjek će radije biti sotona u paklu, nego sluga u raju (B. Sbutega). Uza sve to čovjek je, prema M. Scheleru, i slijepa ulica i izlaz, sa čime se u mnogo čemu moramo složiti.

Posesivno–osvajačko–prisvajačka, pragmatska i hedonistička priroda čovjeka i društvenih skupina – nezajažljiva opsjednutost vlašću, ratnim plijenom; pljačkom, koristoljubljem, nasiljem, silovanjem, također motiviraju ljude da sudjeluju u ratu, da ubijaju i ruše. Opskurna priroda čovjeka, sama po sebi, ne izaziva zlo. Ona je mogućnost koja se, u stanovitim kritičnim okolnostima za izvršenje zlodjela, pokreće i može biti instrumentalizirana u funkciji njegova izvršenja.

⁵ Više o tome vidjeti u: Friedrich Hacker, *Aggression – Die Brutalisierung der modernen Welt*, Beč, 1971.

ZLO JE UNIVERZALNA POJAVA

Politika i ideologija, kao oblici izopačene svijesti, uz pomoć agresivne propagande organizatori su mržnje, diskriminacije, fizičkog maltretiranja i zločina, a pojedinci su kao bića s navedenim predispozicijama postajali i postaju instrumenti takve politike i ideologije. Zato možemo reći da se nacionalizam ne događa samo između nacija, već u svakome od nas, kad god postanemo isključivi i zlonamjerni prema pripadnicima drugog naroda. »Zlo nije ni na Zapadu, ni na Istoku, ono je svugdje gdje postoje ljudi i gdje je razgoličeno čovječe srce.«, ističe Jakov Jukić, »' je zloća dakle neka univerzalna kategorija, prisutnija i moćnija u svijetu od dobrote i ljubavi; izvorište zla međutim nije u nekoj impersonalnoj fatalnosti ili fatumu, ono je na žalost djelo ljudi.« (Jukić, 1973:13), kao što su rat i zločini počinjeni u njemu djelo ljudi. Čovjek prihvaća slijepu pokornost i solidarizira se s agresijom u ime plemena, vođe, ideje. Nema rata bez zločina smatra teolog i publicist fra Bono Zvonimir Šagi. Svaki rat je opterećen s iracionalnošću, mržnjom, osvetom. »Ljudska priroda«, govorio je F. Bacon, »izrasta ili u biljku ili u korov, zato valja na vrijeme zalijevati jedno, a čupati drugo«.

S političko–ideološkom propagandom kao oblikom intencionalnog informiranja i manipuliranja propagandisti svjesno, planski, organizirano i namjenski pokušavaju oblikovati mišljenja, stavove, vrijednosti i ponašanja primatelja propagandne poruke.⁶ »Propaganda upotrebljava i zloupotrebljava model uvjerljivog komuniciranja o međusobnoj zavisnosti i recipročnosti«, ističe France Vreg, »' bi stvorila izgled jednakopravnog, obostranog komuniciranja i zadovoljavanja potreba i interesa publike. To je komunikacijski 'mehanizam', koji nas prisiljava, da prihvatamo kolektivne uzorke mišljenja.« (Vreg, 2000:116). Kao takva, politička propaganda potiče predrasude, učvršćuje ih i razvija.

PREDRASUDE

»Tužno je ovo naše vrijeme u kojem je teže razbiti jednu predrasudu nego atom.«

(A. Einstein)

Kriza modernih društava, pa i tranzicijskih društava, prije svega je **kulturno–duhovna kriza**. Razdvojenost dijelova svijeta s rasnim, nacionalnim, konfesionalnim, jezičnim i drugim kulturološkim i civilizacijskim predrasudama o međusobnim razlikama je na okrutan i dramatičan način utjecala na povijesna zbivanja tih dijelova svijeta. Čovjek

⁶ »Pojam propaganda se u početku odnosio na širenje katoličke vjere. Papa Grgur XV. je 1622 osnovao poseban kolegij koji bi brinuo o širenju vjere: Sacra congregatio christiano nomini propaganda (češće upotrebljavano ime Sacra congregatio de propaganda fide). Riječ propaganda je prvobitno imala pojam miroljubivog širenja, 'sijanja' vjere. U francuskoj revoluciji je propaganda jakobincima (1791) značila borbu protiv političkih protivnika. Tako je riječ dobila političku konotaciju.« (Vreg, 2000:116). Svoj negativni prizvuk »propaganda« je dobila u vrijeme prvog svjetskog rata. Tada su državne vlasti počele aktivno sudjelovati u oblikovanju informacija o ratnim zbivanjima koje su prenošene putem medija. U vrijeme Drugog svjetskog rata Adolf Hitler i Joseph Goebbels bili su vršni poznavaoци propagande. »Vještom i ustrajnom propagandom«, govorio je Hitler, »ljudima se čak i nebo može prikazati kao pakao, i obratno, najbjedniji život kao raj« (Adolf Hitler, *Mein Kampf*). Nakon Drugoga svjetskog rata propaganda je postupno postala jedno od glavnih sredstava za promicanje nacionalne politike.

kao socijalno biće može imati individualne i socijalne predrasude⁷ koje mogu poticati i uzrokovati **socijalni darvinizam** – učenje o potrebi istrebljenja najkraćim putem cijelih etničkih skupina.

Nacionalne predrasude ukazuju na skupnu netrpeljivost i imaju dublja motivacijska obilježja. U sebi nose individualni i(li) skupno–regresivni psihološki naboj i **afektivno–nagonsku orijentaciju**. O tome najbolje svjedoči odnos između vrijednosne koncepcije, orijentacije i recepcije predrasuda. Prema G. W. Allportu (1958.) djelovanje pod utjecajem predrasuda, u svojem totalitetu i intenzitetu, nužno pokazuje primitivne oblike ponašanja koji imaju sljedeće kvalitativne i hijerarhijske stupnjeve; 1. ocrnjivanje ili ogovaranje, 2. izbjegavanje, 3. diskriminacija, 4. fizički napad, i 5. istrebljivanje.

Predrasuda, kao i svaki stav, je mogućnost za stanovito djelovanje, a ne i samo djelovanje. Ostvarenje predrasuda ovisi o njihovom obilježju, strukturi ličnosti pojedinca ili skupine kojoj on pripada, i osobito o čitavom stanju društvenih odnosa u konkretnom užem ili širem društvenom okružju.

Za lakše razumijevanje ponašanja utemeljenih na predrasudama, razmotrimo navedene stupnjeve predrasuda.

1. **Ocrnjivanje ili ogovaranje** pokazuje se u sklonosti lošem govoru o pripadnicima drugih društvenih skupina ili naroda. Takvi verbalni iskazi su puni jakih emocionalnih stereotipa o pripadnicima tih društvenih skupina. To razvija i održava **nacionalističku orijentaciju**, kao i **stalnu atavističku mržnju** prema pripadnicima drugih naroda ili vjera. Tom sustavu »ekspresivnih termina i figurativnih slika, čiji jezični oblik 'ne znači ono što kazuje'« (Žanić, 1998:15), kad je riječ o području bivše Jugoslavije, pripadaju i ovi termini: četnici, srpske šiljate glave, srpski hajduci; ustaše,

7 Navodimo nekoliko definicija predrasuda:

La Fargue: »Loše mišljenje o drugima (čitav niz čuvstvenih stanja, kao što su antipatija, odvratnost, strah, gnušanje, F.N.) bez dovoljnog opravdanja«. Riječ je o negativno emocionalnoj koncepciji i orijentaciji. Osnovni nedostatak ove definicije je zapostavljanje mogućnosti da predrasuda može biti i pozitivna, a ne samo negativna. Misli se na čuvstvo, povoljno ili nepovoljno, prema nekoj pojavi, osobi ili stvari, koje prethodi ili nije utemeljeno na stvarnom iskustvu.

G. Allport: »Odbojni ili neprijateljski stav prema nekoj osobi koja pripada jednoj grupi, jednostavno zbog toga što ona pripada toj grupi, da se zbog toga pretpostavlja da ima negativne kvalitete koje se toj grupi pripisuju« (Supek, 1973:74; Allport, 1958:8). Ova definicija predrasude ističe skupnu netrpeljivost. Površnim i nedosljednim uopćavanjem, od prenatrpanog suda dolazi se do predrasude.

Ackermann i Jahoda: 'Predrasuda je oblik neprijateljstva u interpersonalnim odnosima usmjeren protiv jedne čitave grupe, ili protiv njenih pojedinih članova; ona ispunjava specifičnu iracionalnu funkciju za njene nosioce' (Supek, 1973:77). Ovi autori ističu društveno–funkcionalnu ulogu predrasude.

Rudi Supek za definiranje društvene predrasude predlaže sljedeću definiciju: »Društvena predrasuda je oblik društvene anti(sim)patije koja se očituje u pogrešnoj i neshvatljivoj generalizaciji i pristranom vrednovanju pripadnika drugih društvenih grupa, a koja počiva na dinamici grupnog uključivanja i isključivanja s tendencijom ka regresiji u primitivne oblike agresivnosti u slučaju porasta međugrupnih napetosti. Ova tendencija k regresiji je pravilo kod etničkih predrasuda« (Supek, 1973:80).

U socijalno psihološkom smislu društvene predrasude su oblik *negativnih i pozitivnih stavova*, zasnovanih na pogrešnim, najčešće zdravorazumskim, uvjerenjima, o nekoj pojavi, osobi, društvenoj skupini ili instituciji, koji imaju jako emocionalno obilježje, nekritični su i teško promjenjivi. Predrasuda je i *oblik naivno pozitivnog stava* pojedinaca ili društvenih skupina da ih agresor ili njihovi susjedi neće napasti, zlostavljati, silovati, ubijati. Takav tipičan primjer je uvjerenje pojedinaca i društvenih skupina, pa i pojedinaca iz najviših državnih tijela, za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu, 1991.–1995., da se JNA neće odlučiti na agresiju, iako su ratoborne vode to već najavili i započeli.

bečki konjušari, latinska gospoda; mudžahedini, balije, turski begovi; podalpski četnici, šipci, itd.

I vicevi imaju svoju funkciju i smisao u ovom stupnju predrasuda. Dobro primjećuje Ivan Šiber kad kaže da neovisno o Allportu možemo »(...) napomenuti da su mnogi 'vicevi' upravo takav oblik iskazivanja predrasuda na društveno prividno prihvatljiv način.« (Šiber, 1998:103).

Sadržaj programa ocrnjivanja obuhvaća i druge oblike nekritičkoga, najčešće ekstremnog oživljavanja tradicionalne svijesti i kulture. Slaven Letica u njih ubraja etno-emocije, gubitaške mitove, legende, fatalizme, »starogovore« i paternalizme (Letica, 1989:64). Letica je krajem osamdesetih godina dvadesetog vijeka opravdano upozoravao da bi to moglo imati golem samodestruktivan učinak, što se nažalost i ostvarilo.

Kad je riječ o stereotipima kao neprimjerenim stavovima, »pojedinaac sa stereotipnim vjerovanjima ne primjenjuje dostupne informacije u određenoj situaciji«, smatra Ivan Šiber, »nego određuje situaciju u pojmovima svog već postojećeg mišljenja i sukladno tome djeluje« (Šiber, 1989:118).

U međuskupnim odnosima stereotipi slikovito i tendenciozno ističu razliku »nas« i »njih«, te produbljuju predrasude o drugom i različitom.

»Najpregnantniji iskaz o prevladavajućim stereotipima o pripadnicima pojedinih naroda Jugoslavije (i to upravo onih koji su bili zahvaćeni ratom i međusobnom mržnjom na prostoru nekadašnje Jugoslavije)« smatra I. Šiber, »dao je uoči raspada Jugoslavije psihijatar J. Rašković, osnivač Srpske demokratske stranke, koja je organizirala i vodila pobunu srpske manjine protiv novouspostavljene samostalne hrvatske države« (Šiber, 1989:119).

Navodimo taj iskaz: **Stereotip Jovana Raškovića o pripadnicima pojedinih naroda bivše Jugoslavije.**

Radeći desetljećima kao psihijatar na jednoj tromeđi, liječio sam ljude iz različitih etničkih i religijskih sredina. Barem što se neuroza tiče, postoje neke razlike između katolika, pravoslavaca i muslimana. Uprošteno govoreći, kod srpskog življa jako je izražena edipalna situacija s konzekventnim problemima. S druge strane, kod hrvatskog življa neurotski simptomi zadržavaju svoje fiksacije na kastracijskim kompleksima. Muslimanski živalj je opterećen, kako bi Freud to rekao, rektalnim frustracijama... Edipalna situacija se veže uz junaštvo, otpor prema nadmoćnom ocu stvara kod Srba mit ratnika. Kastracione fiksacije stvaraju socijalne strahove poniženja i ugroženosti. Na bazičnom osjećaju prijetnje i ugroženosti može se pojaviti i javlja se kompenzacijski mit visoke vlastite kulture. Rektalne fiksacije sadrže u sebi fanatične crte. Otuda i agresivnost koja se ispoljava u neurozi Muslimana... Teorija oštrenja noževa, vađenja sablje iz korica, obično potkrijepljena optužbama specijalnog rata protiv ove zemlje ima dvije velike glasnosti. U prvom redu ne priznaje pozitivne posljedice zajedničkog života i blagotvornog utjecaja narodnooslobodilačkog rata i revolucije, a s druge strane stvara elemente koji sastavljaju paranoidnu i retrogradnu svijest. (Šiber, 1998:120, prema »Vjesnik«, 7.5.1988).

Stereotip Jovana Raškovića interpretira pojavne oblike neuroza koje kasnije upotrebljava kao stvaran sadržaj psihološkog profila pripadnika pojedinih naroda bivše Jugoslavije uoči dolazećeg ratnog sukoba 1991.–1995. »Vidljivo je«, opravdano primjećuje Šiber, »da je njegova 'tipologija' na tragu podjele J. Cvijića (1966.)⁸, s time da se plemenski, brđanski, 'junački' (epski) tip izjednačuje sa srpskim etnikumom, dok se panonski, partikularistički, pripisuje Hrvatima.« (Šiber, 1998:120).

Uvjetno govoreći u pojedinim stereotipima može biti i dio istine, ali se taj dio istine ne smije generalizirati i zlorabiti. Tad je riječ o govoru mržnje koji se, najčešće, upućuje manjinskim pripadnicima drugih rasa, naroda i vjera s ciljem njihova izbjegavanja.

2. Izbjegavanje je stvaranje društvene distancije – identifikacije s vlastitom skupinom i izbjegavanje bilo kakve komunikacije s pripadnicima druge društvene skupine. Skupni odnos i skupni mentalitet ljudi odgovara raširenoj i primitivnoj socijalno-darvinističkoj dinamici. Mržnja, neljudske strasti i agresivnost svojstveni i nekim obilježjima urođeničkog mentaliteta kod mladih naraštaja razvijaju se u obitelji, ali i formalnim i neformalnim odgojem, političko-stranačkom propagandom i putem medija.

Glasine mržnje omogućuju usmjeravanje tjeskobe i straha na stanovitu društvenu skupinu koja se u konkretnoj situaciji određuje kao neprijateljska. Mržnja se najčešće usmjerava na manjinske skupine. U ratu taj se postupak izvodi jednostavno jer je neprijatelj i službeno određen. »Prilikom brojnih nerasvijetljenih zločina«, primjećuje Šiber, »ili prilikom neuspjeha u nekim aktivnostima (vojnim ili nekim drugim) glasine obično unaprijed određuju krivca, a to su u pravilu »oni drugi« (Šiber, 1992:38).

Jedan od vrlo djelotvornih oblika promicanja političkih poruka s jakim nabojem nacionalističke isključivosti je **guslarska estrada**. Ivo Žanić, pozivajući se na tekst Maje Bošković–Stulli (Bošković–Stulli, 1983:184–185), ističe: »Guslarski nastup, pa tako i onaj na političkom skupu, ima 'izrazitu društvenu funkciju' koja ne ovisi o pjesničkoj izražajnosti niti je njome presudno određena« (Žanić, 1998:59). Njegov je cilj, prije svega, uspostavljanje društvene solidarnosti i poticanje nacionalne identifikacije, oživljavanje zajedničkog vrijednosnog sustava u koji se potom uklapa mreža suvremenih događaja i osoba.

U središtu pozornosti ovoga stupnja predrasuda je stvaranje modela ideal–tipskog, »čistog«, pripadnika nekog naroda, vjere, rase; neke društvene skupine. Iz takve ideal–tipske izopačene vrijednosne projekcije reproducira se sve što postoji kao »čisto«. Svi pripadnici naroda koji se izbjegavaju su, manje ili više »nečisti«⁹. Tako je, ili barem jednim dijelom, i nastala eufemistička sintagma »etničko čišćenje«. Nije li onda po takvoj analogiji konstrukcije termina povratak prognanih i izbjeglih osoba »etničko prljanje«?!

3. Diskriminacija se ogleda u društveno organiziranim mjerama protiv pripadnika druge društvene skupine s ciljem isticanja njezinog manje vrijednog položaja u društvu, smanjivanja ili oduzimanja njezinih prava. Prema jednom izvještaju OUN iz 1997, a koji je posljednji put osuvremenjen 17. 12. 1999. godine, u osmom poglavlju

⁸ Cvijić J. (1966.): *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika.

⁹ Na središnjem trgu u Zagrebu, Jelačićevom trgu, početkom agresije na Hrvatsku 1991/1992. godinu prodavala su se pakiranja zraka na kojima je pisalo »čisti hrvatski zrak«. Pretpostavljamo da je i u drugim republikama bivše Jugoslavije bilo, ako ne istih, ali najvjerojatnije sličnih pojava, koje su imale istu poruku.

koje nosi naslov *Diskriminacija*, razlikuju se tri vrste diskriminacije (kurziv za sve tri vrste, F.N.):

»a) *Politička diskriminacija*, sadrži poricanje političkih prava, ograničenje pristupa političkom odlučivanju, pomanjkanje primjerenog predstavljanja u zakonodavnim tijelima i ograničenja u slobodi izražavanja, glasanja, slobodi kretanja i mjesta stanovanja;

b) *Društveno–ekonomska diskriminacija*, sadrži ograničeni pristup tržištima rada, novčanim sredstvima i društvenim službama;

c) *Kulturna diskriminacija*, uključuje ograničenja u upotrebi jezika, upražnjavanju i promatranju kulturnih običaja i religioznih tradicija, itd.« (Report..., 1997:3/32).

Dodajmo tome i diskriminaciju neposredno usmjerenu protiv pripadnika druge društvene skupine koja ih dovodi u nepovoljan položaj u dobivanju državljanstva, školovanju, nemogućnosti stanovanja uopće, a ne samo na određenim mjestima. Diskriminacija prema pripadnicima etničkih i nacionalnih manjina u dobivanju državljanstva isključuje sva druga zakonska prava. Stanoviti broj ljudi doživio je potresnu sudbinu brisanja iz evidencija građana u zemljama u kojima su živjeli desetljećima, u njima zasnovali obitelji, govore jezikom većinskog naroda u tim zemljama i u svemu su se bili integrirali u društvo.

4. **Fizički napad** je fizičko obračunavanje, izbacivanje pripadnika neke etničke, konfesionalne ili rasne društvene skupine iz lokala, stanova, kulturnih ustanova; maltretiranje slabih i nezaštićenih pripadnika tih skupina. Pišući o Prvom svjetskom ratu, Winston Churchill primijetio je da većina ljudi reagira bez razmišljanja kad im se kaže što trebaju učiniti: »Dovoljan je samo mig da se ova mnoštva miroljubivih seljana i radnika pretvore u moćnu gomilu ljudi koji će jedni druge rastrgati« (Probudite se! 2000:8).

5. **Istrebljivanje** je konačni i najokrutniji oblik neprijateljstva prema etničkim, konfesionalnim ili rasnim skupinama, a ogleda se u pogromu¹⁰, zločinu i genocidu nad nekom od tih društvenih skupina.

Navodimo sljedeće okrutne primjere istrebljivanja:

Ubojstvo židovske djevojke

(...) Nacionalistički »pokret«, odredi u maršu, uzbuđena gomila! Izgubljen početak rata godine 1939. sve je to pretvorio u ništa, u gorko sjećanje na ljudsko ludilo. Nacisti su u život provodili antisemitski program, ali više ne kao bojkot židovskih dućana ili uznemiravanje židovskih prekupaca – ni kao Deltine književne sporove. O tragediji varšavskog getta, čiji sam bio neposredni svjedok, teško mi je pisati. Slika gorućeg getta odviše je srasla s doživljajima mojega zrelog doba da bih o tome mogao govoriti spokojno. Ovdje bih htio ispričati samo jedno. Često mi se

¹⁰ »U historiji su posebno poznati pogromi što su ih izvršili katolici nad hugenotima (francuskim kalvinistima) u Bartolomejskoj noći (1572), sječa poturica u Crnoj Gori (1709); zatim češći pogromi nad Jevrejima u Španiji od strane Inkvizicije (koncem XV. st.), pogromi nad Jevrejima u carskoj Rusiji, nacistički pogromi nad Jevrejima prilikom dolaska Hitlera na vlast (1933–1935), ustaško–četnički pogromi nad srpskim i muslimanskim življem (1941–1945), itd.« (Bosanac, Mandić, Petković, 1977:449).

događa da, sjedeći na terasi pariške kavane ili prolazeći ulicama velikoga grada, podliježem posebnoj opsesiji. Promatram žene u prolasku: bujne kose, ponosno uzdignuti podbradci, vitki vratovi čija linija pobuđuje ushit i žudnju – i tada mi se pred očima pojavljuje uvijek ista židovska djevojka. Imala je, zasigurno, dvadeset godina. Njezino je tijelo bilo procvalo, sjajno, radosno. Trčala je ulicom uzdignutih ruku, s prsima izbočenima prema naprijed; vikala je prodornim glasom: »Ne! Ne! Ne!« Neumitnost umiranja bila joj je neshvatljiva: ta neumitnost umiranja koja dolazi izvana, što nema nikakva zajedništva, nikakve pripravljenosti u njenu tijelo koje je bilo stvoreno za ljubav. Meci esesovskih strojnica dostigli su je u tom protestnom krik. Trenutak u kojem meci uranjaju u tijelo trenutak je začuđenosti organizma. U sekundi istodobno traju i život i smrt, prije nego što na pločniku preostane krvava krpa u agoniji koju će esesovac udariti nogom. Djevojka nije bilo ni prvo ni posljednje ljudsko biće čiji je život prekinut iznenada, u fazi procvata životnih snaga. Ipak, upornost s kojom se ta slika vraća – i uvijek tada kada sam osjećao u sebi opijenost ljepotom prebivanja među ljudima – nagoni na stanovita razmišljanja. Vjerojatno je to stvar koja seže u istu sferu kojoj pripadaju kolektivne seksualne orgije primitivnih plemena: problem zamjene predmeta žudnje ili osjećaja zajedništva, identiteta svih žena i muškaraca s kojima monogamija ne može izaći na kraj. Drukčije govoreći, to je osnova ljubavi spram ljudske vrste: ta se ljubav vjerojatno ne može pojmiti ako se, promatrajući gomilu nasmijanih žena, ta židovska djevojka ne prizove kao jedna od njih, kao istovjetna i uvijek prisutna. Jedna od najljepših Deltinih pjesama, napisanih o njegovu boravku u Njemačkoj, pjesma je o smrti mlade Venecijanke uhićene i deportirane u Reich. I to je erotska pjesma. Venecijanka ne nastupa u njoj kao individua, upravo ta djevojka, već kao ljepota mladosti, kao čar prsiju, ruku, bedara koje je uništila smrt. (...). (Milosz, 1998:189–190).

Monstruoznost koncentracijskih logora

U Drugom je svjetskom ratu prema Henriju Lefebvreu u koncentracijskim logorima bilo zatočeno 20 do 25 milijuna ljudi (Lefebvre, 1988:201).

Jesu li koncentracijski logori bili logori za istrebljenje? Odgovor bi mogao biti nisu, jer bilo bi jednostavnije izvršiti masovno strijeljanje zatočenika. Jesu li bili radni logori? Nisu, jer radni učinak je bio neznatan. Izgleda da do danas to užasno »iskustvo« nije otkrilo svoje pravo značenje.

Ono što se može o tome reći jest njemačka okrutnost, sistematizacija apsurdna, visoka tehnika izbezumljivanja čovjeka. Najkraće: svijet apsurdna (Lefebvre, 1988:201).

Iz knjige H. Lefebvrea *Kritika svakidašnjeg života* navodimo neke doživljaje zatočenika koncentracijskih logora i mišljenja pojedinaca o njima:

»G. David Rousset«,¹¹ piše Lefebvre, »nastoji definirati ono što on naziva: koncentracioni svemir.

¹¹ Revue internationale, broj 1.

'Logori su nešto groteskno i strašno. ... Koncentracioni svemir je jedan drugi svijet, jedan monstruoan svijet gdje se ljudska misao koleba i najzad se izgubi; stravičan svijet kao Kafkin, gdje sve izgleda uvedeno prema jednom neumoljivom, krutom, smišljenom mišljenju; ali kojem? jer sve je neprirodno, neljudsko, ludo, mahnito ...'« (Lefebvre, 1988:202).

Kontrast između vidljivog apsurdnog i nepoznatog, ali krutog razuma koji neumoljivo upravlja cjelinom toga svemira bio je izražen i kod gospođe Pelagije Lewinske:

»Bila je veoma smišljena, svjesna ideja koja je upravljala organizacijom logora ... Htjelo se uniziti, poniziti u nama ljudsko dostojanstvo, izbrisati u nama svaki trag ljudskosti, uliti nam odvratnost i gađenje od nas samih ... Što je ispočetka izgledalo nemarnost, bila je perverzno. Ono što je davalo utisak nereda, bilo je unaprijed smišljeno, ono što je izgledalo neznanje, bila je rafiniranost. U organizaciji koncentracionog logora bio je stavljen sav talent njemačke točnosti, sva apsolutna brutalnost hitlerizma ...« (Lefebvre, 1988:202–203).

I opet gospođa Lewinska:

Nijemci »(... su primijenili ne samo jedan sistem materijalnih uvjeta koji je ubijao ljude, nego su još u tančine iskoristili psihološku znanost da bi dezorganizirali ljudsku dušu, da bi moralno uništili ljudsko biće ... Tko su bili zatočenici u Auschwitzu? Gomile, sve nacionalnosti, sve vjeroispovijedi, sve društvene klase, sve kategorije delikvenata. Uz šačicu političkih zatvorenika, bilo je ljudi koje se pokupilo na ulicama, u kavanama, u vlakovima, kao i na crnoj burzi i mjestima za uživanje ...

Je li ta masa zatočenika bila slučajna gomila? Ništa nije bilo slučajno u Auschwitzu. Nijemcima je bilo stalo do toga da ne bude moguće stvoriti bilo kakvu zajednicu u logoru ... Oni su svjesno stvarali džunglu u kojoj su brutalni egoizam, podmuklost, pomanjkanje bilo kakvog obzira prema fizički slabijim bićima, ugušivali smisao ljudske solidarnosti ...«¹² (Lefebvre, 1988 204–205).

Spaljivanje živih ljudi

Haag/Zagreb, 29. kolovoza 2003. Zaštićena svjedokinja optužbe B-1054 u petak je na suđenju bivšem predsjedniku SRJ Slobodanu Miloševiću pred sudom u Haagu dala iskaz o spaljivanju sedamdesetak bošnjačkih civila zatočenih u jednoj kući u Višegradu u lipnju 1992. godine koje je ona preživjela.

Svjedokinja je opisala kako je srpska paravojna skupina, pod vodstvom braće Milana i Sredoja Lukića i Mitra Vasiljevića, oko 70 bošnjačkih žena, djece i staraca, protjeranih iz sela Koritnik, zatvorila u jednu kuću u Pionirskoj ulici u Višegradu gdje su ih 14. lipnja 1991. žive spalili.

Nakon što su zatočenima oduzeli novac i zlatninu, eksplozivom su izazvali požar u kući čiji su tepisi prethodno natopljeni naftom, a pucnjima u prozore spriječili su bijeg žrtava, rekla je B-1054.

Svjedokinja je rekla da je trinaestogodišnjeg sina uspjela izbaciti kroz prozor u prizemlju, nakon čega je i sama iskočila, pri čemu je ranjena u

¹² Izvaci iz djela Pelagije Lewinske: *Dvadeset mjeseci u Auschwitzu.*

ruku i nogu. Sakrila se u kanalizacijskom otvoru u obližnjem potoku gdje je provela tri dana, a nakon 11 dana stigla je do bolnice. U kući je spaljeno šest članova njezine obitelji, a sina za kojeg nije znala je li živ, susrela je nakon pet godina.

Opisala je kako je, dok se skrivala, čula krike iz kuće u kojoj je bilo i dvomjesečno dojenče, te još petnaestak djece.

Svjedokinja B-1054 govorila je i o drugom takvom zločinu u Višegradu, kad je ista skupina pod vodstvom Milana Lukića 27. lipnja spalila 80 Bošnjaka u kući u naselju Bikavac, o čemu je čula od jedne žene koja je tada jedina preživjela.

Slučajevi spaljivanja civila u Višegradu navedeni su među pojedinačnim ratnim zločinima za koje se Miloševića tereti u optužnici za BiH, a u aneksu optužnice je i popis 58 identificiranih žrtava iz Pionirske ulice.

Milan i Sredoje Lukić protiv kojih je ICTY podigao optužnicu, još su u bijegu, a prvooptuženi Mitar Vasiljević osuđen je na 20 godina zatvora zbog ubojstva pet Bošnjaka u Višegradu, dok je za zločin u Pionirskoj ulici imao alibi boravka u užičkoj bolnici. Iskaz B-1054 sa suđenja Vasiljeviću uvršten je u Miloševićev spis.

Tijekom protuispitivanja Milošević je isticao kako taj pokolj nema nikakve veze sa Srbijom ili s JNA i kako »ne smatra da se on tu ima od čega braniti« (...). (Hina). (Znalo se da u »općem kaosu« svima zapovijeda Milošević. Vjesnik, 30. kolovoza 2003., 28).

Potresna priča jedne Bošnjakinje

Muslimanka sam, trideset i pet mi je godina. Onom drugom, tek rođenom sinu, dala sam ime Džihad. Da ne zaboravi amanet majčin – osvetu. Kad sam ga prvi put podojila rekla sam mu: zaboraviš li saprelo te ovo mlijeko. Dabogda! Varate se. Srbi su me naučili mrziti. U zadnja dva mjeseca u meni nema ničeg. Ni bola, ni gorčine. Samo mržnja. Djecu sam, takoreći do juče, učila ljubavi. Tako je. Profesorica sam književnosti, rođena i zamalo umrla u Ilijašu. Moj đak, komšijin sin jedina Zoran, pomokrio mi se u usta. Dok su se bradate vucibatine grohotom smijale, rekao mi je: »Ni zašto i nisi drugo, smrdljiva bulo« ... Ne znam jesam li prije čula krik ili osjetila udarac. Kolega, profesor fizike, je izbezumljeno vrištao »ustaša, ustaša ...« i udarao. Kud god je stigao. Na bol sam otupjela. Ali duša. Boli. Učila ih ljubavi, a oni se spremali i vaspitavali da unište sve što nije pravoslavno. Džihad – rat. Samo tako... (Volf, 1998:115).

Okrutno ubijanje civila

A kad je riječ o žrtvama, one ginu u potpunoj anonimnosti. Kao tisuće onih ljudi, žena i djece u gradovima i selima Afganistana, koji su mrtvi i satrti pod američkim bombama između 7. listopada i 31. prosinca 2001.

Civilne žrtve u Afganistanu

U Khostu je 150 muslimana za vrijeme molitve ubijeno ili živo pokopano američkim bombama bačenim na džamiju. Početkom listopada, i to dvaput zaredom, veliko

središnje skladište Međunarodnog odbora Crvenog križa (ICRC) u Kabulu, obilježeno velikim crvenim križem na bijeloj podlozi, bombardirale su američke zračne snage. Pritom je zapaljeno 12 milijuna dnevnih obroka hrane.

Odgovorni službenici ICRC-a bili su uvjereni kako je taj napad bio posve svjestan. Trebalo je, naime, pučanstvo lišiti hrane kako bi ga se potaklo da se pobune protiv talibanskih vlasti. Samo činjenica što 25 posto priloga ICRC-u potječe od vlade u Washingtonu spriječila je tu organizaciju da uputi snažniji javni prosvjed.

Čak i nakon pada režima talibana i uspostave u Kabulu nove vlade Hamida Karzaia, sredinom prosinca 2001., američka su se bombardiranja nastavila. Ovaj je put bila riječ o tome da se unište skladišta oružja što su ih napustili talibani.

No, kako je većina tih skladišta u gradskim predgrađima i u selima, opet je najviše stradalo civilno pučanstvo.

Samo prvoga tjedna 2002. bombarderi B-52 sa satelitskim navođenjem ubili su 32 civila u jednome selu na istoku zemlje. Nešto malo prije, isti su ti bombarderi zapalili jedno predgrađe i pritom ubili 52 osobe – među kojima 25 djece, 10 žena i 17 seljaka. (Tu je informaciju dao Eric Falt, direktor informacijskoga centra UN-a u Kabulu, a prenijeli su je AFP i Reuters 4. siječnja 2002.)

U velikom američkom tisku, međutim, nije bio objavljen ni jedan kritički tekst o tim pokoljima ili terorističkim bombardiranjima.

Stradanje Kurda, Palestinaca, Čečena

Na različitim putevima, krajnja okrutnost nalazi svoj legitimitet u »svjetskom antiterorističkom ratu«. U Turskoj generali spaljuju na desetke kurdskih sela. U Palestini je Sharonova vlada posegnula za državnim terorizmom da bi ubijala arapske borce i nametnula kolektivne kazne civilnome pučanstvu. U Čečeniji ruska vojska nekažnjeno ubija, muči, gazi i pljačka žitelje te male republike mučenice. (Vjesnik, 8. rujna 2003., 17.)

Ovaj stupanj predrasuda obilježava sljedeći logički pristup. Žrtva je nečovjek i pripada nižoj rasi. Tu se ne radi o ubijanju ljudi u pravom smislu riječi. »To nije stvar ideologije, već čistoće i urednosti«, govorio je Heinrich Himmler, zapovjednik SS-formacija i ministar unutrašnjih poslova Reicha, uz Adolfa Hitlera najokrutniji ratni zločinac u Drugom svjetskom ratu. Možda se i zbog takva pogrešna zaključivanja za istrebljivanje cijelih naroda na prostoru bivše Jugoslavije, od 1991. do 1999., prihvatio eufemistički termin etničko čišćenje umjesto termina zločin i genocid.

Nakon što se pročita tekst *Potresna priča jedne Bošnjakinje*, teško je odgovoriti kratko i jednostavno na pitanje: Kako postići konačno pomirenje? Postoji li konačno pomirenje, i što ono jest? Možda je pravo pitanje kako ga je postavio Lyotard: »Što nam je potrebno da bismo mirno živjeli u odsutnosti konačnog pomirenja?« (Volf, 1998:114).

Djelovanje pod utjecajem predrasuda može se javiti i u obliku kolektivnog nezadovoljstva koje može prerasti i u kolektivno ludilo. Tad se u mračnim slojevima svijesti obezglavljene mase javlja ugroženost od nevidljive sile. Ljutnja, bijes, nezadovoljstvo, bez konkretne organizirane političke, vojne ili neke druge propagande i manipulacije, ne pretvaraju se sami po sebi u nacionalnu isključivost, ratne sukobe i zločine. Njih osmišljavaju i organiziraju ideolozi i eksperti propagandnog djelovanja.

PREDRASUDE I NACIONALNA KULTURA

Težnja za kulturnim samoodređenjem može se pretvoriti u nacionalističku agresiju. Nakon rušenja socijalističkog društvenog sustava i duha kolektivismu u tranzicijskim zemljama javlja se val nekontroliranih nacionalističkih strasti i agresivnog isticanja, najčešće izopačenih kulturnih vrijednosti.

Ekstremni nacionalisti, gotovo isključivo, nacionalnu kulturu promatraju i shvaćaju kao djelo jedne, svoje nacije, pa kulturne vrijednosti nastoje zadržati u njezinim izoliranim okvirima. Uvjereni su da se kulturna povijest jednog naroda (filozofija, književnost, umjetnost, civilizacija) stvara samo u okvirima nacionalne povijesti, da kultura živi isključivo kao integralni dio jedne nacije. Neki povjesničari kulture autore koji pripadaju drugim nacionalnim skupinama i njihova djela neopravdano svrstavaju kao autore i djela samo »svoje« nacionalne kulture. Za razliku od takvih shvaćanja kulturne vrijednosti »europskog i svjetskog duha« kreću se istodobno u širim, univerzalnijim, i užim nacionalnim okvirima.

Opći tokovi povijesti, iako ne poriču nacionalnu posebnost, odgovaraju univerzalnim ljudskim vrijednostima i ne uklapaju se u uobičajene pojmove koje smo oblikovali u granicama državnih tvorevina pojedinih nacija, ili nacija raspršenih u sklopu međusobno prožetog i uvjetovanog interkulturalnoga života. Tvrdnja da nas svaka kozmopolitiska solidarnost, a prije svih solidarnost s univerzalnim vrijednosnim obilježjima, udaljuje od vlastite kulture i identiteta ne može izdržati kritiku. Kulturni krugovi koji se ukrštaju ukazuju kako na kulturnu bliskost tako i na udaljenost. Povezivanje s različitim omogućava nam izražavanje različitih aspekata svojega kulturnog identiteta. Djela, Voltairea (pravo ime Francois Marie Arouet), Alekse Šantića, Lava Nikolajeviča Tolstoja, Meše Selimovića, Miroslava Krležu, Jamesa Joycea, Federica Garcie Lorce, Jeshahua Leibowitza, Güntera Grassa, Jeana Grondina i mnogih drugih univerzalno vrijednosno orijentiranih umova nisu samo izraz nacionalnoga bića u kojem su rođeni, živjeli i radili. Sa svojim ljudskim vrijednostima ona su sublimacija i izraz univerzalnih ljudskih vrijednosti, kao refleksija tokova i utjecaja šireg europskoga i svjetskog »kulturnog kruga«.

»Kulturolozi drže«, piše Eduard Kale u svojoj knjizi *Uvod u znanost o kulturi*, da, u prosjeku, kulture nemaju više od desetak posto svojih izvornih materijalnih elemenata, svi ostali su iz drugih kultura ...« (Kale, 2003:170).

Okviri nacije nisu jedini u kojima bi nacionalna kultura i nacionalna povijest mogle opstati i razvijati se. Jean Grondin¹³ čak ne vjeruje »(...) da uopće postoji tako nešto kao nacionalna povijest. To će mnoge nacionalne ideologe zacijelo zgroziti. Ne poričem važnost kulturnih razlika. Ali univerzalnost povijesti i međukulturni odnosi nacija«, ističe Grondin, »pokazuju da je samozaljubljena opčinjenost nacionalnom poviješću mitska utvara (...). I Fukuyamina bizarna objava epohalne pobjede liberalizma nad komunizmom, i postkomunistički pad u špilje povijesti govore nam gotovo isto. Naime, ne govore ništa suvislo o povijesti kao obzorju razumijevanja Drugoga u kulturnim, različitim ali univerzalnim, svjetovima dijaloga.. (...) Povijest je uvijek složenija od jeftinih pokliča lažnih proroka« (Paić,1997). B. Pasternak u tom smislu ističe:

¹³ Jean Grondin (1955.), profesor je filozofije na sveučilištu u Montrealu, Kanada. Učenik je H.G. Gadamera.

»Jednom je Hegel nehotice
I, vjerojatno, nasumce
Nazvao povjesničara prorokom
Koji pretkazuje unatrag.«

(Užarević, 2000:222; Pasternak, 1985:494).

Jurij Lotman isti problem objašnjava ovako:

»Retrospektivan pogled omogućuje povjesničaru (i ne samo njemu, F.N.) da na neki način razmatra prošlost s dvaju gledišta: nalazeći se u budućnosti s obzirom na opisivani događaj, on pred sobom vidi sav lanac realnih radnji; prenoseći se u prošlost umskim pogledom i gledajući iz prošlosti u budućnost, on već zna rezultate procesa. Ipak ti rezultati kao da se još nisu dogodili te se čitatelju izlažu kao pretkazanja. Tijekom tog procesa slučajnosti potpuno nestaju iz povijesti« (Užarević, 2000:223; Lotman, 1992:195–196).

U takvom shvaćanju povijesti, nužnosti i proizvoljnosti se apsolutiziraju, a slučajnosti iako su manifestacije nužnosti sasvim isključuju. Povijest se falsificira prema dnevno političkim, izopačenim, željama i interesima. Nekritički pristup povijesnim zbivanjima ogleda se u narcisoidno–mitskoj opčinjenosti nacionalnom povijesti i navijačko–strastvenom zalaganju za njezine vrijednosti. Izostanak dijaloškoga komuniciranja u različitom kulturnom, ali nužno povezanom svijetu, afirmira stare i rađa nove predrasude o superiornosti i svetosti svoje, a inferiornosti i nevrijednosti kulture drugoga i različitog.

Slaven Letica s pravom ukazuje da »većina južnoslavenskih mitova i legendi počiva na empirijskom predlošku kulture sijela i prela, diobi i seoba, plemenskih i vjerskih rituala i sukoba, i na herojskom kodeksu gdje su najčešće protagonisti heroji–gubitnici (...) Kultura 'lojanice' i 'ognjišta' kultura etničkih, regionalnih, vjerskih i inih dioba uvjetuje bijeg u fatalizam i mitomaniju« (Letica, 1989:64–65). I mas–medijska promocija te kulture u skladu je s njezinim arhaično tradicionalnim obilježjima. Bez sumnje, u svakom se nacionalnom kiču prepozna je njegova kulturna zaostalost i isključivost.

»Gde je u čitavoj ovoj zlokobnoj priči o samoobmanama i zabludama mesto naših intelektualaca?«, pita srpski pisac Filip David,¹⁴ te odgovara:

»Mnogi od njih, raspaljeni iznenada razbuktalim strastima... stvarali su u jednom već bolesnom organizmu groznicu koja će dovesti do pravoga kolapsa. Institucije kulture, institucije duha, preobražene su u bučne družine koje su trubljama i dobošima najavljivale buduće krvave zore. Bez takve duboke i temeljite pripreme, gde je nacionalno isticano do samoobožavanja, uz mržnju prema svemu što je drugačije i strano, rat ne bi bio moguć. Naučne i kulturne ustanove stvarale su atmosferu nacionalnog patosa iz kojeg su se rađali različiti ekstremni zahtevi. Još pre dvadeset godina Danilo Kiš pisao je o takvom nacionalizmu kao o paranoji..., kao o ideologiji banalnosti i kiča. Za širenje paranoje pobrinuli su se psihijatri. Nacionalni kič kao uvod u rat preuzeli su neumorni delatnici kulture. Podignute su kulise za grand guignol u kojem će smrt igrati svoju predstavu. Institucije kulture pripremale su rat. Politika je taj rat sprovela.« (Primorac, 2001:191).

¹⁴ Filip David, *Fragmenti iz mračnih vremena*, Beogradski krug, Beograd, 1994, str. 44–45.

Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (1986) bio je prvi otvoreni pokušaj oživljavanja i realiziranja velikosrpske ideje poslije Drugoga svjetskog rata. **Memorandum** je izričito istaknuo da je »srpsko nacionalno pitanje« još uvijek neriješeno i neodgodivo, a da je »(...) uspostavljanje punog nacionalnoga i kulturnog integriteta srpskog naroda, neovisno od toga u kojoj su republici ili pokrajini nalazio, njegovo historijsko i demokratsko pravo.«¹⁵ (Isto, 190).

Nekritički zanos i zarobljenost »svojom« nacionalnom kulturom, s dolaskom na vlast nacionalističko–skorojevičke provenijencije na prostoru bivše Jugoslavije, ogleđa se i u masovnoj promjeni naziva sela, gradova, ulica, škola i drugih institucija. To uvjerljivo govori, osim ostalog, o padu i izgubljenosti u špiljama povijesti, egoizmu i zatvaranju u sebe, odbacivanju i(li) preziru drugoga, o nesnošljivosti. I oni koji su prije odlučivali o navedenim nazivima, često su to činili opterećeni različitim predrasudama, nesnošljivosti i ideološkim ograničenjima vlasti kojoj su pripadali.

Treba li podnositi i trpiti svaku snošljivost?

PODNOŠENJE SNOŠLJIVOSTI

Snošljivost je riječ što se često upotrebljava u (raz)govornom jeziku, u političkom informiranju i komuniciranju, u filozofskom jeziku, a podrazumijeva vrlinu koja je antipod svakoj vrsti fanatizma, sektaštva, autoritarnosti, diskriminacije, mržnje; jednom riječju koja je suprotnost nesnošljivosti. Snošljivost je nužna pretpostavka uljudbenoga života, niza vrlina, podnošljivo rješenje u očekivanju boljega, privremeno stanje narušenih, ali još uvijek podnošljivih odnosa među ljudima. Ona nije ideal s kojim bi trebali biti zauvijek zadovoljni, nije maksimum, već minimum poštovanja, simpatije i uvažavanja. Svakako da visoka razina poštovanja, simpatija i ljubav vrijede mnogo više.

Zašto je onda riječ snošljivost u svakodnevnoj upotrebi. Vjerojatno zato što je riječ o našim ne baš prihvatljivim partnerima u svakodnevnom životu, ili o našim protivnicima, pa smo vrlo malo ili nikako nismo raspoloženi za ljubav i(li) poštovanje, pa ih podnosimo. Podnosimo pojavu drugoga, njegove potrebe, vrijednosti, njegovo shvaćanje svijeta, njegova prava, slobodu, dostojanstvo. Ne bismo trebali previše voliti, niti podnositi riječ snošljivost. Ipak, nisu tako rijetke situacije da smo sretni kada se ljudi počnu podnositi, jer je to predvorje uljudbena života – poštovanja, razumijevanja, simpatije, ljubavi. Bez sumnje, to je jedan od osnovnih razloga za podnošenje snošljivosti. Ako bismo prestali biti snošljivi bilo bi mnogo više nerazumijevanja, isključivosti, prijatnji, zločina i genocida.

»Demokracija koja bi zabranila sve nedemokratske stranke bila bi slabo demokratska, isto kao što bi i demokracija koja bi dopustila da se radi bilo što, bila za osudu: jer bi se odrekla braniti pravo, pa i silom kad treba, a slobodu prisilom. Ovdje mjerilo nije moral, nego politika« (Vijenac, 1998:26). Snošljivost koja ide na račun drugoga nije više snošljivost. »Tolerirati tuđu patnju, nepravdu čije nismo žrtve, tolerirati užas kojega smo pošteđeni, nije više tolerancija: to je egoizam, ravnodušnost ili gore od

¹⁵ *Memorandum SANU*, 10. odjeljak, tiskan kao dodatak knjizi Koste Mihailovića i Vasilija Krestića, *Memorandum SANU – Odgovori na kritike*, SANU, Beograd, 1995., str. 144.

toga« (Vijenac, 1998:26). To je kukavičluk, hipokrizija i sudioništvo u kriminalnim djelima.

»Jučer smo se mrzili«, primjećuje J. Jukić, »danas se slušamo (podnosimo, F. N.), sutra ćemo se možda ljubiti« (Jukić, 1973:7). Ako ima i malo istine u ovoj misli, a ima, onda ima i nade za budućnost.

MILITANTNI NACIONALIZAM I INSTRUMENTALIZIRANJE RELIGIJE

Nacionalizam je u uskoj vezi sa stanovitim »militarističkim duhom« i socijalno–darvinističkom orijentacijom s jedne strane, a s druge s religijom. Nacionalist je toliko nesiguran da svoju osobnu sigurnost i afirmaciju, često bez ostatka, mora potražiti u »veličini vlastite nacije«. Čovjek je potražio »utemeljenje u porijeklu kao svom prirodnom određenju« (Finci, 1997:92). Nacionalizam se ne javlja samo u svojem agresivnom, barbarskom obliku, bilo bi to suviše pojednostavljeno shvaćanje, nego i u blažem mističko–nostalgičnom obliku, kao traženje »zavičaja« gdje bi se čovjek u tradicionalnoj nepomičnosti i sam mogao smiriti. »(...) bilo da se radi o vodećim državama ili onima koje ih oponašaju, osobito kad se dočepaju sofisticiranijeg naoružanja (...)«, nacionalizam kao agresivna pojava suvremena svijeta, može se izjednačiti s imperijalizmom (Katunarić, 2003:194). Nastojeći isključiti pripadnike drugih nacija, nacionalizam, obično u ime jedne malobrojne skupine, a ne čitave nacije, prisvaja resurse ili prava koja su u osnovi zajednička.

Julien Benda, autor *Izdaje intelektualaca*, dvadeseto je stoljeće označio kao stoljeće intelektualnog organiziranja političkih mržnji. Neodvojivo od njih su i etničke, nacionalne, konfesionalne, rasne mržnje. Dugotrajna mržnja i netrpeljivost prema Drugom i različitom po nacionalnoj, vjerskoj, rasnoj, kulturološkoj razlici, stoji iza mnogih aktualnih problema u svijetu. U ime nacionalizma, i izopačenog shvaćanja religije, više je proliveno krvi nego iz bilo kojeg drugog razloga.

U monoteističkim religijama tijekom povijesti primijetno je nacionaliziranje, instrumentaliziranje i militariziranje Boga, religije, politike, medija, istine, pravde, dobrote. Povijest rata je u mnogim svojim točkama vrlo slična povijesti religija, plemena ili naroda.¹⁶ Religija budi jaku vjeru, pouzdanje, nadu, odvažnost; svejedno da li se pritom ratnici branili ili napadali. Da bi lakše podnijeli neizvjesnost rata, ljudi pretvaraju rat u smirujući religijski obred, bezpoštednu i krvavu borbu, u veliku svetu igru trošenja i razaranja – pobjedu u raskošne vjerske blagdane, a poraz u nepovredive tabue (Jukuć, 1994:184). Obredi, molitve i žrtve instrumentaliziraju se u svrhu pobjede nad neprijateljem. Arhaičnim i politeističkim društvima više odgovara funkciona-

¹⁶ Tako se u knjizi *Betrayal—German Churches and the Holocaust* otvoreno govori o ulozi religije u nacizmu. 'Među kršćanima je bilo uobičajeno pružati podršku vladajućem sistemu', tvrdi se u knjizi, 'a velika većina nije se nimalo protivila progonjenju Židova. U ovom slučaju šutnja glasno govori' (Kula stražara, 2000:32).

Knjiga objašnjava da su mnogi koji su se izjašnjavali kao kršćani bili zavedeni Hitlerovim 'nastojanjem da u njemačkom društvu vlada red i zakon'. Hitler se protivio 'pornografiji, prostituciji, abortusu, homoseksualnosti i opscenosti (kurziv, F.N.) u suvremenoj umjetnosti, a ženama koje bi rodile četvoro, šestoro i osmero djece davao je brončane, srebrne i zlatne medalje kako bi ih potaknuo da zadrže svoju tradicionalnu ulogu u obitelji. To apeliranje na tradicionalne vrijednosti, zajedno s militarističkim nacionalizmom koji je Hitler ponudio kao odgovor na nacionalno poniženje naneseo Versajskim mirovnim ugovorom, učinilo je nationalsocijalizam privlačnim rješenjem za mnoge, čak i za većinu kršćana u Njemačkoj' (Isto).

listički pristup ratu – u tim društvima religija pomaže prevladati teškoće rata; mono-teističkim i predmodernim društvima više odgovara legitimacijski pristup ratu – u njima se religijom opravdava ratovanje.

Pozivajući se na R. Robertsona, S. Vrcan ukazuje na religiju kao instituciju prve vrste koja legitimira politiku (Robertson, 1989:12; Vrcan, 1994:594). J. Coleman smatra ako je religija značajna za ljude da je i odlučujući činilac koji označava borbenu liniju; da su sukobi između nacionalnih i religioznih skupina često iznimno zaoštreni, te da ih je teško kontrolirati i zaustaviti (Vrcan, 1994:595; Coleman, 1956:46). To uvjerljivo potvrđuje i rat na području bivše Jugoslavije, koji nije bio klasičan vjerski rat, ali je bio rat u koji je religija nedvosmisleno bila umiješana. Srpska ortodoksna Crkva i srpska ortodoksija, naprimjer, samo je jedna od suvremenih ortodoksija umiješanih u rat na području bivše Jugoslavije. S. Vrcan o tome kaže: »U biti je primjer srpske ortodoksije kao jedne od suvremenih religioznih konfesija, umiješanih u rat, idealni simptomatski primjer i vrlo osobiti rat« (Vrcan, 1994:594). Za Srbe je »pravoslavlje prije svega i u konačnoj posljedici vjera u identitet, možemo lako reći vjera u nacionalni identitet«, citira S. Vrcan D. Bogdanovića (Vrcan, 1994:598; Bogdanović, 1991:36).

Kad je pleme, narod ili društvo u ratu njegovi ga bogovi pomažu: Mars je u starorimskoj mitologiji Bog rata, isto što i starogrčki Ares; Rusi su jurišali u I. svjetskom ratu na svoje protivnike s porukom: »Bog moj, bog tvoj«, a poslije toga su sijevali noževi; »Gott mit uns« pisalo je na remenima vojnika Wehrmachta; na svojim banknotama Srbi su imali devizu – »Bog čuva Srbiju«; neki Hrvati vjeruju da je Bog samo s njima, pa patetično izgovaraju krilaticu – »Bog i Hrvati«, što ukazuje, ili može ukazivati, na netolerantan i isključiv odnos do drugih naroda. Drugo objašnjenje te krilatice znači da su Hrvati vjerni Bogu. I mnoge druge nacionalne i vjerske skupine svojatali su Stvoritelja i pozivali se na njega kad su smatrali da je to potrebno. Za vrijeme rata na području bivše Jugoslavije (1991.–1999.), neke su, najčešće paravojne, formacije na svojim odorama nosile oznake s pozivom u ime Boga. Tako su i neke paravojne bošnjačke postrojbe u ratu 1992. do 1995., na svojim odorama nosile oznaku »Allahu akber« (»Bog je najveći«).

»Zapovijedi« koje religiozni fanatici »dobivaju« od Boga uvijek su, u biti, samo jedna zapovijed: Ubij.¹⁷ Tako Bog svih religioznih fanatika djeluje prije kao demon, što potvrđuje i monstruozni zločin koji je počinio fanatic islamske vjeroispovijedi, Moamer Topalović, hrvatskoj povratničkoj obitelji Andelić u Kostajnici kod Konjice na Badnju večer 2002.

Nasilje i zločini mogu biti sastavni dijelovi religije ili ponukani religijom. Poznato je da su religiozne vođe, ne samo na Bliskom istoku i u Europi, tijekom povijesti opetovano pozivali na primjenu nasilja u napadu na druge vjerske skupine i pojedince.

Bog nije vlasništvo jedne vjere i jedne nacije. Jednostrano vrednovanje drugih vjera isključivo vrijednosnim sudovima kao drugorazrednih¹⁸, a osobito izjednačavan-

¹⁷ O agresivnoj vrijednosnoj orijentaciji i recepciji ciničke svijesti u tome smislu Peter Sloterdijk u *Kritici ciničkoga uma*, kaže: »Kao što rat donosi veliko obrtanje moralne svijesti, stavljajući umjesto one fundamentalne zapovijedi 'Ne ubij', zapovijed: 'Ubij koliko god možeš', tako on sistematski postavlja naglavce i sve ostale 'regionalne' i sektorske etike te ono besmisleno pretvara u smisleno a ono umno u apsurdno.« (Sloterdijk, 1992:296).

¹⁸ Deklaracijom »Dominus Iesus« (Isus Gospodin), dokument kojeg je 5. rujna 2000. godine prefekt Kongregacije za nauk vjere, kardinal Joseph Ratzinger, predstavio u Vatikanu, Katolička crkva je

je njihovih pripadnika s neprijateljima proizlazi iz shvaćanja o Bogu kao predvoditelju ratova. Kada to postane onda se u njegovo ime čini zlo i pogromi nad Drugima. Nema španjolske, njemačke, ruske, srpske, bošnjačke, hrvatske vjere. Nedopustiva je i bogohulna vjersko–nacionalna mitomanska mobilizacija i okupljanje kao *spiritus movens* održavanja vjerskog života. Bog koji nije prijatelj i ljubitelj i mojega protivnika, lažni je i promašeni bog. Nacionalne vjere i nacionalni bogovi kao instrumenti nacija, slika su otuđenog boga od drugih ljudi na zemlji. To je i fenomen posjedovanja boga kao ekskluzivnog prava koji je iznad drugih ljudi. To onda nije ništa drugo nego neljudski bog. »Pojam 'bog'«, reći će Nietzsche, »iznađen kao protupojam životu, – sve ono štetno, Otrovno, Klevetničko, čitavo smrtno neprijateljstvo spram života dovedeno u jedno užasno jedinstvo!« (Nietzsche, 1994:125).

Neki vjerski vođe na prostoru bivše Jugoslavije, isto kao politički vođe, otvoreno ili prikriveno, više ili manje, podržavali su pripadnike svojeg naroda u činu zločina ili u činu ogovaranja, vrijeđanja, diskriminacije pripadnika drugih naroda, rasa ili vjera; iako rat na prostoru bivše Jugoslavije nije bio, isključivo, vjerski rat. O tome Živko Kustić kaže: »Kada je primjerice svećenik čuo da netko od državnih dužnosnika kaže: 'Srbe, Židove i pse ne puštam u svoj podrum' (kurziv, F. N.), zar takvome nije morao javno poručiti da njega ne pušta u svoju crkvu? Nije li viša crkvena vlast morala primijeniti crkvene kazne protiv ljudi koji su isticali svoje katolištvo, a tako izričito zastupali ideologiju međunacionalne i rasističke mržnje, izopćiti ih iz Crkve?« (Kustić, 2000:8).

Pavle Rak zalaže se za strogost i neumoljivost »prema sebi i svojoj Crkvi i njenim vjernim ili neposlušnim sljedbenicima, prema svojim i njihovim promašajima, nebulozama i zločinima. Ta obaveza, konkretno, znači i da moram uporno (iako beznađežno), upozoravati i protestirati svaki put kada predstavnici moje Crkve zanemare duhovni, a posluže se političkim ili nekim drugim institucionalnim diskursom u službi

---

odbacila jednakovrijednost vjera. »Katolička crkva opetuje svoje gledište da je kršćanstvo jedina vjera od Boga, a Katolička crkva jedina koja tu vjeru čuva u njezinoj punini« (Bešker, 6. 9. 2000:56). Sve to ukazuje na jednu i jedinu intencionalnu istinu za sve, na jednu vjeru, jedan moral. Izvan te istine, vjere i morala nema pravoga spasa?!

Vodi li to u *teror istine*, *praktični dogmatizam*, *katolički fundamentalizam*, *autizam*, *ksenofobiju* koji ne toleriraju Druge? Takva vrsta vjerske samodopadljivosti »prave punine« i odabranosti za mnoge pojedince, društvene skupine i institucije »prave provenijencije« može značiti da Drugi kao Različiti pripadaju, ne samo krivoj vjerskoj skupini, već i etničkoj, rasnoj i drugim krivim skupinama, pa ih je zbog toga potrebno anatemizirati i istrijebiti. Svaka takva vrsta pravovjernosti, vjerskog ekskluzivizma i puritanizma, ma od koga dolazila, ne stvara nužne pretpostavke za dialoško ozračje u kozmosu vjerske i svake druge komunikacije. Mnogi se intelektualci s takvim i sličnim vrstama vrijednosnog prosuđivanja i izolacije ne slažu. Kardinal Edward Idriss Cassidy, predsjednik Papinskog vijeća za jedinstvo kršćana, prepoznaje u Deklaraciji tragove katoličkog fundamentalizma (Bešker, 27. 9. 2000:6), a Giorgio Grlj, pastor riječke Babtističke crkve smatra da Deklaracija pokazuje ksenofobiju i autistični duh (Novi list, 2000:14).

Kahlil Gibran, libanonski pjesnik i slikar, kada je riječ o razumijevanju različitih vjera i njihovih pripadnika kaže: »Ljubim te brate, ma tko da si, odaješ li počasti u crkvi, klečiš li u hramu ili moliš u mošeji. Obojica smo djeca iste vjere, jer različiti putevi religija samo su ljubljani prsti na ruci jednoga Svevišnjeg. A on nudi ruku i dovršenost duha svima koji to hoće« (Gibran, 1994).

Max Horkheimer u *Kritici instrumentalnog uma*, o takvoj vrsti nekritičnosti potpuno je jasan i izričit: »Prema pravorijeku znanstvene spoznajne kritike«, kaže Horkheimer, »ničim nije opravdano da se neki posebni način vođenja života, filozofija ili religija smatra boljom ili višom ili istinitijom od bilo koje druge. (...) Čim se, međutim, neka tradicija ili neka vrednota mora pozivati na sebe samu, to znači na onaj apstraktni kvalitet koji je odvojen od važeće spoznaje, na tradiciju, budući da za sebe ne može navesti ništa drugo, ona je već izgubila svoju snagu.« (Horkheimer, 1988:290).

nacionalnih interesa« (Rak, 1994:244). Opravdano se upitao Krleža: »Nije li nacionalizam (instrumentalizirajući Boga, šireći međunacionalnu i rasističku mržnju, F.N.) opasnija narkoza od bilo kakve religije?«

Kritičke primjedbe koje su Kustić i Rak uputili vrhovima svojih crkava i svećenstvu, u istim ili sličnim okolnostima, trebale bi važiti i za sve druge crkve, odnosno vjere.

ODGOVORNOST ZA ZLOČINE

Zločini koji su se dogodili u ime političke stranke, nacije, vjere, bilo koje društvene skupine ili institucije moraju imati i individualnu odgovornost.¹⁹ S. Axinn citira jedno mjesto iz knjige *Mit o državi* E. Cassirera, gdje piše: »Istina je to da je u svim primitivnim društvima u kojima vladaju i upravljaju rituali osobna odgovornost nepoznata stvar. Ono što tamo nalazimo isključivo je kolektivna odgovornost. Nisu pojedinci, već je skupina pravi 'moralni subjekt'. Klan, obitelj i cijelo pleme odgovorni su za postupke svih članova zajednice. Ako se počini neki zločin, on se ne pripisuje pojedincu. Putem neke vrste mijazma, društvene zaraze, zločin se proširuje na cijelu skupinu. Nitko ne može izbjeći infekciju... (Axinn, 1997:43–44; Cassirer, 1946:368). Ima li u tome sličnosti s poricanjem osnovane sumnje za počinjene zločine na području bivše Jugoslavije? Svakako da ima, jer se u ime tzv. nacionalnih interesa prikrivaju i opravdavaju zločini koje su počinili pojedinci. Nacionalna sigurnost i nacionalni interesi ne brane se pukim poricanjem kriminalnih djela osnovano osumnjičenih pojedinaca, već njihovim pravodobnim i pravednim procesuiranjem pred nadležnim sudovima.

APOTEOZA NEKROFILIJE

Tamo gdje se okrutnost umijeća ubijanja²⁰ institucionalizirala, a smrtnost i destrukcija organizirali kao masovna proizvodnja javljali su se tragični primjeri destrukcije agresora – »maligne agresije: nekrofilije« – sklonost »uništavanju i težnji za apsolutnom vlašću« (Fromm, I, 1989:14). Vukovar, Dubrovnik, Sarajevo, Srebrenica, Bihać, ..., i mnoga druga mjesta, tragični su primjeri apoteoze okrutnog sadizma i nekrofilije agresora. Uz razne oblike okrutnosti i mučenja ljudi sadistička destrukcija agresora ogledala se i u nezapamćenim pojavama pljačke, spaljivanja i rušenja stambenih, gospodarskih, sakralnih objekata, svih vrsta arhiva, muzeja, knjižnica; zasipanja bunara, uopće ogledala se u uništavanju svake vrste civilizacijske i kulturne baštine i svega što postoji, uključujući i prirodna dobra.²¹

19 Po svojoj kritičnosti i otvorenosti, u tom smislu, zanimljivo je i mišljenje Franza Neumanna. Pokušavajući objasniti uspjeh nacionalsocijalista u Njemačkoj, on se pita: »Kako sam si često nakon 1933. postavljao pitanje gdje se zapravo nalazi moja odgovornost za nacionalsocijalizam. Jer, vjerujem u kolektivnu krivicu – ali ne mogu se izuzeti od nje (...) Svi smo mi koji smo bili u opoziciji spram reakcije bili previše kukavice. Sve smo kompromitirali. (...) Kako su se kukavički ponašali sindikalni bossovi – a i dalje sam im služio (...).« (Puhovski, 1989:213/Neumann, 1967:12). Zanimljivo bi bilo analizirati odnos opozicije spram reakcije odgovorne za rat na prostoru bivše Jugoslavije, od 1991. do 1999. Koliko je i kakvih kukavica bilo u toj opoziciji?

20 Američki pjesnik Charles Simic, rođen 1938. u Beogradu, govori o ubojstvu kao narodnoj umjetnosti.

21 Časopis *Treći program hrvatskog radija* br. 38/1993, značajan dio svoga prostora ustupio je autorima koji su pisali na temu Rat protiv Hrvatske, a koji svojim napisima ukazuju na nekrofilsku orijentaciju

Tim se sadistička destrukcija agresora potvrđuje kao masovni, uvjerljivi i radikalni oblik nekrofilije – »strasti za uništavanjem života i privlačnosti svega što je mrtvo, što se raspada i što je čisto mehaničko« (Fromm).²² Fromm podsjeća na činjenicu da je maligna agresija specifično ljudska i da nije potekla iz životinjskog instinkta. Čovjek može biti ubojica ili destruktor svoje vrste bez ikakve racionalne dobiti, bilo biološke, bilo ekonomske, smatra on. Autori koji su ispitivali psihologiju esesovačkih zapovjednika koncentracijskih logora tijekom sudskog procesa za počinjene zločine utvrdili su da se kod njih radilo o »neurozi ekstremnog konformizma« – slijepoj poslušnosti nadređenima i ideologiji formiranoj na socijalnom darvinizmu.²³

Kod žrtava rata, pojedinaca i društvenih skupina, javljaju se strepnja, tjeskoba, strah, stres, mučnina, očaj, granična situacija, egzistencija, sloboda, biće, kao indikatori novih, »egzistencijalnih« i radikalno otuđenih situacija čovjeka.²⁴ Kako je smrt sudbina rata kao oružanog sukoba, njegova apsolutizacija kao načela je negacija same egzistencije pod utjecajem nekrofilne fascinacije nagonom smrti (*Thanatosa*) što se suprotstavlja Erosu, koji je prema Freudovoj psihoanalitičkoj perspektivi »zaštitnik svih stvari.«²⁵

Predrag Finci u citiranom članku *Bitak i ništavilo* o agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu, 1991.–1995. ističe: »U Bosni je simplificirani makijavelizam, koji je smatrao da će snagom oružja dokazati da je u pravu, nasrnuo na legitimnost jedne države« (Finci, 1997:92). Finci je načinio i shematsku razliku između ove totalitarističke volje, s jedne, i težnje ka građanskom društvu, s druge strane. Navodimo nešto dopunjenu (osjenčeni redovi u tablici) i skraćenu verziju te shematske razlike:

agresora. Navodimo nekoliko autora i tema o kojima su pisali: Slavko Dakić, *Kuća i ubijanje kuće*, Ljerka Schiffler–Premec, *Stablo i ubijanje stabla*, Ognjen Čaldarović, *Grad i ubijanje grada*, Dubravka Peić, *Ubijanje kulturnih spomenika*. Na nekrofiliju upućuju i naslovi nekih knjiga koje su objavljene tijekom ili poslije agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Navodimo dvije knjige Hasana Džinića: *Vrijeme zla I, Krvavi Bajram u Bosni*, (Bijeljina, Janja, Zvornik, Drinjača, Bratunac, Srebrenica, Višegrad, Goražde, Foča) Technik, Brčko, 1992; i *Vrijeme zla II, Ubijanje grada* (Gradačca, F.N.), Skupština opštine Gradačca, 1992.

22 »Maligni oblici agresije«, smatra Fromm, – »sadizam i nekrofilija – nisu urođeni; zbog toga ih je stvarno moguće reducirati kada se društveno–ekonomski uvjeti zamijene uvjetima koji su povoljni za potpuni razvoj čovjekovih istinskih potreba i sposobnosti: do razvoja ljudske samodjelatnosti i čovjekove stvaralačke moći kao svog cilja. Eksploatacija i manipulacija stvaraju dosadu i trivijalnost; one osakaćuju čovjeka i svi faktori koji čovjeka pretvaraju u psihičkog bogalja preobraćuju ga u sadista ili destruktora« (Fromm, II, 1989:271–272).

23 U svojoj knjizi, *Zar je to čovjek*, Primo Levi, osim ostalog, ukazuje na takve pojave i ovim riječima:

»(...)
Promislite zar je to čovjek,
(...)
Tko umire za jedno da ili ne.«

24 Predrag Finci, profesor filozofije na Sarajevskom sveučilištu, bio je svjedok opsade i ubijanja Sarajeva za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu. U članku *Bitak i ništavilo*, objavljenom u *Filozofskim istraživanjima*, on navodi da je među stanovnicima opkoljenog grada na nov način oživjela zaboravljena egzistencijalistička terminologija. »Ubrzo se rječnik suzio na nekoliko ključnih termina: voda, struja, užas, granata, rana, smrt. Mijenjala se i svakodnevna, kolokvijalna konverzacija. Umjesto: 'Kako ste spavali?' znanac pita 'Je li pucalo kod vas sinoć?'; umjesto 'Dobro jutro' – 'Gdje ima vode, ima li negdje kruha?' Dijalozi su se počeli pretvarati u nervozne, nepovezane monologe u kojima je svaki od učesnika razgovora nadalje bio obuzet vlastitom mukom, a sva leksika se stala svoditi na vokabular 'jakih', od pretjerane upotrebe obesnaženih riječi« (Finci, 1997:89).

25 Više o tome vidjeti u: Sergio Cotta, *Rat i mir*, Dvije hermeneutičke paradigme, Zagreb, Filozofska istraživanja, Sv. 1, 1997.

Jednonacionalna država	Multikulturalna zajednica
Kolektiv	Individua
Bezličnost	Personalnost
Potčinjavanje	Ravnopravnost
Dogmatizam	Kritičnost
Monolog	Dijalog
Monocentrični um	Policentrični um
(O)krut(n)a moć (hard power)	Meka moć (soft power)
Nasilje	Duhovnost
Egoizam	Altruizam
Narcisoidnost	Uvažavanje Drugog
Thanatos	Eros
Totalitarizam	Demokracija
Zatvoreno društvo	Otvoreno društvo
Agresivno i dominantno komuniciranje	Ravnopravno interakcijsko komuniciranje

Takva vrijednosna orijentacija i recepcija put je za prevladavanje ne samo predrasuda, nego i svih uzroka i posljedica rata.

ZAKLJUČNA MISAO

Ratovi 20. stoljeća bili su »totalni ratovi« – protiv boraca, protiv civila, protiv materijalnih i kulturno-duhovnih dobara, protiv prirode. Homicid, genocid, kulturocid, biocid, ekocid, stravično su obilježili 20. stoljeće. Te karakteristike rata sa sadizmom i nekrofilijom kao malignim oblicima agresije u svemu se jasno prepoznaju i u ratovima na području bivše Jugoslavije, sa stanovitim prekidima, od 1991. do 1999. godine.

Predrasude, militantni nacionalizam i izopačene ideologije; sadizam, nekrofilija i ini okrutni oblici ratne destrukcije javljaju se i kao posljedica kulturno-duhovne ograničenosti i manipuliranosti čovjeka i društvenih skupina, i kao posljedica okrutne upotrebe sredstava nasilja i dominacije nad ljudima.

Iskustvo nas uči da se zločin prvo priprema u glavama ljudi i jeziku. Kada društvene pojave nemaju dosljedna imena, nemaju ni dosljedno značenje. Stanje u društvu u kojem postoje pojave bez pravih imena i imena bez pravih pojava blisko je ili istovjetno vladavini krize i kaosa. Tada ljudi tijekom vremena gube svoju slobodu, a primjereno stupnju pripreme zločina gube i život. Zato je nužno eufemistički termin etničko čišćenje u kolokvijalnoj, stručnoj i znanstvenoj upotrebi opravdano i dosljedno težini zlodjela zamijeniti terminima zločin, ratni zločin i genocid.

Bez obzira na to koji su pojedinci, društvene skupine i institucije planirale nasilje i zločin, čovjek je taj koji se instrumentalizira kao njihov provoditelj – čovjek kao dio mitologiziranog, manipuliranog i postvarenog nacionalnog kolektiviteta, kao veoma podatna masa za oblikovanje provoditelja zločina. U toj nezamjenjivoj ulozi ima politička i čitava ideološka propaganda i manipulacija koju, osim profesionalnih

stručnjaka, organiziraju i razvijaju i institucije ideološkog nasilja kao što su obitelj, škola, crkva, političke institucije, masovni mediji.

Promjene u društvu događaju se onda kada se dogode promjene u ljudima. Ljudi mijenjaju svoj život mijenjajući stavove i uvjerenja svojeg duha. Zato je prevladavanje predrasuda, te svih oblika dominacije i manipulacije, istodobno i stvaranje osnovnih pretpostavki za razvoj demokratskog društva i koegzistenciju s drugima. Ako oni koji imaju autoritativan položaj ne osuđuju postupak utemeljen na predrasudama, prešutno pokazuju da je takav postupak opravdan. Reagiraju li pravodobno uvjerljivom osudom predrasuda, pokazat će da su nepoželjne zbog svojih teških posljedica. Nakon takvog reagiranja predrasude možda neće nestati, ali postupke koji su na njima utemeljeni moguće je iskorijeniti, pod uvjetom da se promijeni ozračje odnosa među ljudima.

Jedan od paradoksa suvremenog čovječanstva, pa i prostora na kojima živimo, je činjenica da o najbližim susjedima znamo manje i površnije nego o onima od koji nas dijele velike udaljenosti. Bez poznavanja, uvažavanja, priznavanja jednakovrijednosti i jednakopravnosti drugih naroda i njihovih kultura nema ni ravnopravnog interkulturalnog, transkulturalnog i svakog drugog komuniciranja. Ravnopravno partnersko komuniciranje, te trajna i uporna izgradnja povjerenja provjereni su načini prevladavanja predrasuda, sile i nasilja, ratnih zločina i zločina uopće.

Na kraju, ali ne na posljednjem mjestu, i odgojnoobrazovni sustav, utemeljen na univerzalnim vrijednostima, jedna je od nužnih pretpostavki za izgradnju snošljivosti, međusobna uvažavanja i prevladavanja predrasuda. To znači da prevladavanja predrasuda nema bez recepcije humanističkih vrijednosti – bez prevladavanja svakog etnocentrizma i isključivosti; bez prevladavanja mentaliteta i prakse koje je Hegel nazvao »duhovnim životinjskim carstvom«.

Ulogu predrasuda u izvršenju ratnih zločina možemo nazvati i vladavinom duhovnog carstva zla, utemeljenog na apsurdnosti uma orijentiranog na sadizam i nekrofiliju kao maligne oblike agresije.

LITERATURA

- Allport, G.W. (1958). *The nature of Prejudice*. New York, A Doubleday Anchor Book.
- Axinn, S. (1997). *Opravdana vojna intervencija. utopijski pristup*. Zagreb: Filozofska istraživanja, Sv. 1.
- Bešker, I. (2000). Vatikan. Ni jedna vjera nije ravna kršćanstvu, a ni jedna crkva katoličkoj. *Jutarnji list*, 6. 9. 2000.
- Bešker, I. (2000). Vrhovi Katoličke crkve kritiziraju svoj dokument o primatu katoličke vjere. *Jutarnji list*, 27. 9. 2000.
- Bogdanović, D. (1991). *Pravoslavna duhovnost na iskušenjima našeg doba*. Gradina, 26.
- Bosanac, M., Mandić, O., Petković, S. (1977). *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*. Zagreb: Informator.
- Bošković–Stulli, Maja (1983). *Usmena književnost nekad i danas*. Beograd: Prosveta.
- Cassirer, Ernst (1946). *The Myth of the State*. Garden City, New York: Anchor Books, Doubleday and Co.
- Coleman, J. (1956). Social Cleavage and Religious Conflict. *The Journal of Social Issues*, 12.
- Cotta, S. (1997). *Rat i mir*. Dvije hermeneutičke paradigme, Zagreb: Filozofska istraživanja, br. 1.
- Finci, P. (1997). *Bitak i ništavilo*. Zagreb, Filozofska istraživanja, Sv. 1.
- Fromm, E. (1989). *Anatomija ljudske destruktivnosti*. Prva knjiga; Druga knjiga. Zagreb: Naprijed, Beograd: Nolit.
- Gibran, K. (1994). *Glas učitelja*. Zagreb: Zagrebačka naklada.
- Hacker, F. (1971). *Agression – Die Brutalisierung der modernen Welt*. Beč.
- Horkheimer, M. (1988). *Kritika instrumentalnog uma*. Ljubljana: ČGP Delo, Zagreb: Globus.
- Jukić, J. (1973). *Religija u modernom industrijskom društvu*. Split: Crkva u svijetu.
- Jukić, J. (1994). Društvo, rat i religija. *Društvena istraživanja*, br. 2–3.
- Kale, E. (2003). *Uvod u znanost o kulturi*. Četvrto dopunjeno izdanje, Zagreb: PanLiber.
- Katunarić, V. (2003). *Sporna zajednica*. Novije teorije o naciji i nacionalizmu. Zagreb: Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
- Kad šutnja znači slaganje. *Kula stražara*, 1. 9. 2000.
- Kustić, Ž. (2000). Zloraba naivnog rodoljublja. *Jutarnji list*, 9. 9. 2000.
- Kuvačić, I. (1979). *Obilje i nasilje*. Zagreb: Naprijed.
- Lefebvre, H. (1988). *Kritika svakidašnjeg života*. Zagreb: Naprijed.
- Letica, S. (1989). *Intelektualac i kriza*. Zagreb: August Cesarec.
- Levi, P. (1993). *Zar je to čovjek*. Zagreb: Znanje.
- Lorenz, K. (1963). *Das Sogennante Böse, Zur Naturgeschichte der Aggression*. Wien. Knjiga je prevedena na engleski pod naslovom *On Aggression*. New York, 1963.
- Lotman, Ju. (1992). *Kul'tura i vzryv*. Moskva: Gnozis.
- Milosz, C. (1998). *Zasužnjeni um*. Zagreb: Nova stvarnost.
- Neumann, F. (1967). *Demokratischer und autoritärer Staat*. Frankfurt: Europäischer Verlagsanstalt. Usp. uvod H. Prossa.

- Nietzsche, F. (1988). **Volja za moć**. Pokušaj prevrednovanja svih vrijednosti, Zagreb, Mladost. Izvornik. Friedrich Nietzsche DER WILLE ZUR MACHT, Versuch einer Umwertung aller Werte, (Ausgewählt und geordnet von Peter Gast unter Mitwirkung von Elisabeth Förster Nietzsche), Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1980.
- Nietzsche, F. (1994). **Ecce homo**. Kako se biva što se jest. Zagreb: Visovac.
- *** (2000). Likuju oni koji su protiv dijaloga. **Novi list**, 3. 10. 2000.
- Paić, Ž. (1997). **Jezik ne razdvaja kulture**. Hermeneutika i dekonstrukcija – dijalog, Razgovor s Günterom Figalom, profesorom filozofije na sveučilištu u Tübingenu i Jeanom Grondinom profesorom filozofije na sveučilištu u Montrealu. **Novi list**, 19. 10. 1997, Tjedni kulturni prilog **Mediterran**, str. 5.
- Pasternak, B. (1985). Izbrannoe v dvuh tomah. Tom pervyj. Stihotvorenija i pomy, Hudožestvennaja literatura. Moskva.
- Primorac, I. (2001). **Filozofija na djelu**. Rasprave i ogledi iz praktične filozofije. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- *** (2000). Manipuliranje informacijama. **Probudite se!**, 22. 6. 2000.
- Puhovski, Ž. (1989). **Um i društvenost**. Zagreb: Informator ; Fakultet političkih nauka.
- Rak, P. (1994). Pravoslavna duhovnost i rat. **Društvena istraživanja**, br. 2–3.
- Report on the World Social Situation, Part Two. Core Issues, Ch. 8. **Discrimination** (1997), u. United Nations, Social Policy and Development, 1999. Last update. 17 December 1999. Vidi. <http://www.un.org/esa/socdev/rwss97c8.htm>
- Robertson, R. (1989). Globalization. Politics and religion. U: J. Beckford, Th. Luckmann (ur.), **The Changing Face of Religion**, London: Sage. Str. 12.
- Russell Lowell, J. (2000). Epidemija mržnje. »Ljudi ne mogu razumjeti druge ako ih mrže«. **Kula stražara**, 15. 8. 2000.
- Scheler, M. (1996). **Ideja čovjeka i antropologija**. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Sloterdijk, P. (1992). **Kritika ciničkoga uma**. Zagreb: Globus.
- Supek, R. (1973). **Društvene predrasude**. Socijalno–psihološka razmatranja. Beograd: Radnička štampa.
- Šiber, I. (1992). **Politička propaganda i politički marketing**. Zagreb: Alinea.
- Šiber, I. (1998). **Osnove političke psihologije**. Zagreb: Politička kultura.
- Užarević, J. (2000). Simultanizam vreménâ?. **Filozofska istraživanja**, br. 1.
- *** (1998). Tolerantno toleriranje tolerancije. **Vijenac**, 18. 6. 1998. Prijevod skraćenog eseja iz knjige **Petit traité des grandes vertus**, Presses universitaires de France, 1995.
- (2003). Znalo se da u »općem kaosu« svima zapovijeda Milošević. **Vjesnik**, 30. kolovoza.
- Volf, M. (1998). **Isključenje i zagrljaj**. Teološko promišljanje identiteta, drugosti i pomirenja. Zagreb: STEPpress.
- Vrcan, S. (1994). Pravoslavlje v primežu nacionalizma. **Teorija in praksa**, br. 7–8.
- Vreg, F. (1998). **Humana komunikologija**, Etološki vidici komuniciranja, ponašanja, djelovanja i opstanka živih bića. Zagreb: Hrvatsko komunikološko društvo ; Nonacom.
- Vreg, F. (2000). **Politično komuniciranje in prepričevanje**. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Žanić, I. (1998). **Prevarena povijest**. Guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990–1995. Zagreb: Duriex.

PREJUDICES AND WAR CRIMES – THE RULE OF SPIRITUAL EMPIRE OF EVIL

Fahrudin Novalić
Zagreb

Summary

The author examines prejudices as one of the basic pre-suppositions for the emergence of war crimes. Individual and social prejudices are also determined by the prejudices of power of political, economic, military, technological, cultural, in media terms and other elites, and vice versa; which has as its consequence the war and war crimes. Ethnic and religious prejudices together with the military nationalism and fanatic and instrumentalised religion, with a trust in infallible leaders and their genocidal programmes have for the consequence sadism and necrophilia as malign forms of aggression. It is about the rule of spiritual empire of evil. With tested means and methods political and entire ideological propaganda and manipulation prepare a man as a part of the mythologized and alienated ethnic collectivity for the execution of a crime. One paradox of a modern humanity, and so of the region we live in, is the fact that we know about our nearest neighbours and their culture less and more superficially than about those who live far away from us. More less, or in no way, do we understand the meaning and significance of these cultures. Therefore, the knowledge of these cultures and their subjects, tolerance, mutual respect and understanding of the Other and the Different, undiscriminated like a partner communication, continual and persistent building of trust – are tested and required ways of overcoming prejudices, twisted power, war crimes, crime and violence in general.

Key words: militant nationalism, prejudices, war, war crimes, tolerance

VORURTEILE UND KRIEGSVERBRECHEN – DIE HERRSCHAFT DES GESITIGEN REICHES DES BÖSEN

Fahrudin Novalić
Zagreb

Zusammenfassung

Der Autor thematisiert Vorurteile als Grundvoraussetzungen für Kriegsverbrechen. Individuelle und gesellschaftliche Vorurteile sind durch die Vorurteile mächtiger politischer, wirtschaftlicher, militärischer, technologischer, kultureller, medialer und anderer Eliten bedingt, und umgekehrt. All das hat Kriege und Kriegsverbrechen zu Folge. Nationale und religiöse Vorurteile, verbunden mit einem militanten Nationalismus und einem fanatischen, instrumentalisierten Glauben, mit dem Vertrauen in unfehlbare Führer und ihre völkermörderischen Programme, resultieren in Sadismus und Nekrophilie als maligne Aggressionsformen. Es handelt sich um die Herrschaft des geistigen Reiches des Bösen. Mit bewährten Mitteln und Methoden bereiten die politische und die totale ideologische Propaganda und Manipulation den Menschen als Bestandteil einer mitologisierten und objektivierten nationalen Kollektivität auf die Ausübung von Verbrechen vor. Eines der Paradoxe der modernen Menschheit sowie der Region, in der wir leben, besteht darin, dass wir von unseren nächsten Nachbarn und ihren Kulturen weniger wissen, als von den Kulturen entfernter Völker. Deswegen sind die Kenntnis der Kulturen unserer Nachbarn, die Toleranz gegenüber dem Anderen und Andersartigen, eine gleichberechtigte partnerschaftliche Kommunikation, eine ständige und beharrliche Vertrauensbildung – die bewährten und notwendigen Mittel zur Überwindung der Vorurteile, der missbrauchten Macht, der Kriegsverbrechen, der Verbrechen und der Gewalt überhaupt.

Grundausdrücke: militanter Nationalismus, Vorurteile, Krieg, Kriegsverbrechen, Toleranz